

УДК 377.1

*ЛІЛІЯ СУШЕНЦЕВА, доктор педагогічних наук, доцент,
професор кафедри педагогіки та соціального управління
Національного університету "Львівська політехніка"*

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ У СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ (ВІД РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ)

*LILIA SUSHENTSEVA, Doctor of Pedagogical Sciences, Docent,
Professor of the Department of Pedagogy and Social Management Lviv
National Polytechnic University*

FORMATION OF PROFESSIONAL MOBILITY OF PROFESSIONALS IN THE SYSTEM OF PROFESSIONAL AND TECHNICAL EDUCATION (FROM THE EARLY MIDDLE EAST TO THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

У статті акцентовано увагу на формуванні професійної мобільності фахівців у системі професійно-технічної освіти в різні історичні періоди її розвитку. Встановлено, що такий процес в Україні охоплює дев'ять періодів. Здійснено аналіз формування професійної мобільності фахівців у системі професійно-технічної освіти в історичному аспекті протягом перших чотирьох періодів.

Ключові слова: професійна мобільність, професійно-технічна освіта, періоди розвитку професійно-технічної освіти.

Summary. The article focuses on the formation of professional mobility of specialists in the system of vocational education in various historical periods of its development. It is established that the development of vocational education in Ukraine covers nine periods. The analysis of the formation of professional mobility of specialists in the system of vocational education in the historical aspect during the first four periods was carried out.

Key words: professional mobility, vocational education, periods of development of vocational education.

Мета: визначити історичні етапи розвитку системи професійно-технічної освіти та проаналізувати проблему формування професійної мобільності фахівців у перші чотири періоди.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Питання професійної мобільності перед людиною постали у зв'язку з необхідністю пристосовуватись до нових умов діяльності, пов'язаних з процесами диференціації та інтеграції у професійній діяльності. Своім корінням вона сягає в часи виникнення розподілу праці та соціальних переміщень. Дослідження окресленої проблеми здійснювалося нами відповідно до історичних етапів розвитку професійно-технічної освіти.

Аналіз сучасного стану й тенденції розвитку професійно-технічної освіти в Україні варто почати з короткого аналізу попередніх її етапів. До Жовтневої революції за рівнем освіти царська Росія посідала одне з останніх місць у Європі. Такої країни, у якій маси народу настільки були б пограбовані (стосовно освіти, світла і знання), у Європі не залишилось жодної, окрім Росії. Особливо знедоленими почувались народи її окраїн, зокрема, в Україні 70 відсотків населення було неграмотним [8].

Історія професійно-технічної освіти у своєму розвитку та становленні опирається на загальні закономірності соціально-економічного й політичного розвитку суспільства – з одного боку, враховує історичні особливості розвитку народної освіти та педагогічної думки загалом, що певним чином зумовило її періодизацію, – з іншого.

Аналіз досліджень і публікацій. Традиційно дослідники історії професійно-технічної освіти виділяють до Жовтневої революції три періоди її розвитку: перший – з початку XVIII ст. до середини XIX ст.; другий – з середини XIX ст. до 90-х років XIX ст.; третій – з 90-х років XIX ст. до 1917 року [6].

Значний внесок у наукове обґрунтування періодів розвитку професійно-технічної освіти в Україні зробили М. Пузанов та Г. Терещенко, котрі вперше здійснили її періодизацію. Автори визначили чотири періоди в історії розвитку професійно-технічної освіти:

перший – дореволюційний (початок XIX ст. – жовтень 1917 р.);
другий – становлення радянської системи професійно-технічної освіти (1917–1940 рр.);
третій – становлення державної системи трудових резервів (1940–1959 рр.);
четвертий – подальше вдосконалення державної системи професійно-технічної освіти (1959–1980 рр.) [8, с. 4–5].

Проте для нас більш прийнятною є думка І. Лікарчука, який, досліджуючи педагогічні аспекти проблеми управління системами підготовки кваліфікованих робітників, робить висновки, що в періодизації М. Пузанова та Г. Терещенка є певні "хиби концептуального характеру" [5]. До них науковець відносить визначення хронологічних рамок першого періоду в розвитку системи підготовки робітничих кадрів. І. Лікарчук звертає увагу на те, що "підвалини нижчої професійної

освіти в Україні було закладено ще за Київської Русі" [5, с. 38].

З огляду на це, опираючись на дослідження Г. Ажикіна, В. Балушок, С. Батишева, А. Веселова, В. Казначєва, М. Кузьміна, І. Лікарчука, Е. Осовського, П. Толочка, Д. Яворницького, ми визначаємо чотири періоди в розвитку та становленні професійно-технічної освіти до 1917 року, а також чотири періоди з 1917 до 2009 років [10]. З 2010 р. і до теперішнього часу триває дев'ятий період. Отже, ми виділяємо дев'ять періодів у розвитку та становленні професійно-технічної освіти в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перший період – від раннього Середньовіччя до XVIII століття. Саме тоді у традиційному суспільстві людина змінювала свою професію дуже рідко. Як правило, діти займалися тим самим, що й батьки, діди, прадіди. Масове навчання людей ремесла мало місце ще за часів Київської Русі, коли було закладено основи нижчої професійної підготовки в Україні. Будівництво Пєятинної церкви в Києві (996 р.), Спасо-Преображенського собору в Чернігові (1037 р.), значної кількості укріплень, замків свідчать про наявність майстрів з досить високими професійними вміннями. У місцях покладів залізної руди розвивалося залізоробне виробництво. Майже в кожному селищі були кузні. У селах займалися прядінням і ткацтвом. Багато людей було зайнято виробництвом транспортних засобів пересування по суші і воді, засобів нападу і захисту, зброї тощо. У Києві, наприклад, у XI ст. налічувалось близько 60 виробничих спеціальностей.

При Софії Київській за часів Ярослава Мудрого засновано школу перекладачів та переписувачів книг. Мета її створення – задовольнити потреби поширення церковного життя в Україні. У дослідженнях історії козацтва Д. Яворницького знаходимо, що й у козацькому суспільстві існували традиції професійної підготовки [13]. За дослідженнями В. Балушок, широкого розвитку ремісничє учнівство набуло в Середні віки: традиції професійної підготовки молоді продовжились у діяльності ремісничєх цехів; досить розвинутою була система індивідуального учнівства [1].

Середньовічні ремесла базувались на ручній праці і потребували тривалого учнівства, оскільки майстер вимагав хорошої вправності. Проте тривалє навчання мало ще й іншу мету –

експлуатацію учнів. В останній період навчання, набувши певної кваліфікації, учень був спроможний самостійно виготовити ту продукцію, яку виробляла майстерня хазяїна. Згодом доступ до числа майстрів став обмеженим, і підмайстри перетворювались у найманих робітників [3]. Зрозуміло, що підмайстрів ще не можна було назвати робітником у сучасному розумінні цього слова. Водночас слід урахувувати, що хоча в цей період і зародилася професійно-технічна освіта, але для нашого дослідження її історія становить особливий інтерес з точки зору формування професійної мобільності. Цей перший етап можна вважати етапом "зародження" проблеми формування професійної мобільності. Такого висновку ми доходимо на основі узагальнення одержаних з різних історичних джерел відомостей про те, що в цей період переважну роль відігравала передача професійних знань та вмінь з "уста в уста", із "покоління до покоління". Зокрема, простежується схильність до певного виду трудової діяльності, незважаючи на перші спроби розподілу праці. Поступово все більше сільського населення переміщується до міст. Починає з'являтися зміна роду трудової діяльності, коли все більше число землеробів та скотарів переходять у сферу ремісництва. Для даного періоду однією із головних цінностей стає автономія особистості, що не було характерним для традиційного суспільства.

Другий період – з початку XVIII і до середини XIX століть. Збільшення кількості фабрик і заводів супроводжувалося технічним переобладнанням наявного виробництва, ускладненням технології, необхідністю вдосконалення знарядь праці. Це потребувало вже у XVIII ст. спеціальної підготовки працівників, без якої, на думку прогресивно налаштованих діячів, розвинути промисловість було неможливо [3]. Тоді з'явилися перші професійні навчальні заклади, що поклали початок двом напрямам в освіті: реальному та професійному. Це період виникнення всередині феодальної системи капіталістичних відносин, розвитку економіки, зростання товарообігу, що особливо стрімко почало розвиватися з першої чверті XIX століття. У цей час Петро I здійснив великі реформи в освіті. У 1701 році він відкриває школу математико-навігаційних наук – один з перших державних реальних навчальних закладів не

тільки в Росії, але й у Європі. Він підтримував і стимулював відкриття початкових "цифірних" шкіл, шкіл доменників і гірничих техніків [7], де навчали дітей майстрів, підмайстрів, цехових робітників, заводських та гірничих службовців. Зміст підготовки в гірничих школах передбачав гірничу і заводську справу, механіку, логарифмічне числення, пробірне мистецтво, латинську і німецьку мови. Значна увага приділялася формуванню виробничих умінь та навичок. Учні були зобов'язані вивчати токарну, столярну, каменерізьку, гравіювальну та палярну справи. У навчально-виробничому процесі в розумних межах поєднувалося теоретичне і виробничє навчання (уперше запропонував соратник Петра I В. Татищєв), переважали індивідуальні форми організації навчальної роботи. Від учнів вимагалося не тільки спостерігати, а й практично вправлятися в мистецтві ремесла, ретельно орієнтуватися в його сутності та особливостях [3].

Заслугує на увагу створення у 1804 році Чернігівського ремісничєго училища для задоволення потреб поміщицького господарства і міських установ Києва, Чернігова та Полтави, у якому навчалися діти "нижчих класів" [8, с. 9]. Тут спочатку було організоване навчання п'яти ремесел: столярного, слюсарного, срібного, шевського, різьби по дереву, а згодом ще й токарного. Робилася спроба створити навіть програми виробничєго навчання, які, по суті, перераховували виробні предмети дворянсько-поміщицького побуту і називались "взірцевими реєстрами". В училищі використовувалась предметна система виробничєго навчання, коли учень виготовляв виріб від початку і до кінця сам. До участі у шкільній справі залучалися представники міської громадськості. Майстрами виробничєго навчання були в основному іноземці.

Незважаючи, що такого поняття, як "мобільність", у жодному документі ми не зустріли, проте, на нашу думку, у підході до навчання вже можна говорити про перші спроби підготовки професійно мобільного робітника. Він мусив уміти працювати з різними інструментами й матеріалами, виконувати різноманітні замовлення, бути готовим до змін у соціальному середовищі. Тож, незважаючи на те, що до 1861 року кріпосне право гальмувало розвиток продуктивних сил, уже у першій половині XIX ст. посилюються капіталістичні тенденції

в економіці країни, що стало поштовхом до професіоналізації. Тому швидко починають з'являтися навчальні заклади, удосконалюється зміст професійної освіти: старі, віджили форми господарювання не могли забезпечити зростання продуктивних сил. Капіталістичні відносини наполегливо входили в різні сфери виробництва. Така категорія, як мобільність, стала відображати прагнення людини досягти задоволення своїх зростаючих матеріальних та духовних потреб, яка, як зауважує Б. Гершунський, ще зовсім недавно уявлялась такою природною, але обернулася відторгненням людини від результатів своєї праці, природи, соціуму, культури і відповідно від майбутнього, а тепер виявилася у прагненні досягти гармонії з навколишнім світом і самою собою як частиною цього світу [2, с.12]. На нашу думку, ми підійшли до другого етапу – "становлення" проблеми формування професійної мобільності.

Третій період – з середини XIX ст. і до 90-х рр. XIX століття. Він ознаменувався швидким капіталістичним розвитком, а буржуазні реформи, проведені в 60-х роках XIX ст., стали логічним продовженням цієї політики і значно прискорили розвиток капіталістичних відносин у Російській імперії. Набуває розвитку дрібнотоварне виробництво, відбувається заміна примусової праці вільнонайманою, з'являються нові галузі господарства, значно розширюється капіталістичний ринок, що сприяє швидкому зростанню кількості промислових пролетарів. Тепер кожна людина могла вільно обирати ту професію, на яку відчувалася попит. Вона залишалася "вірною" обраній професії, оскільки виникнення конкуренції вимагало від робітника високої кваліфікації, що набувалася у процесі безпосередньої власної трудової діяльності.

Разом з тим зміна характеру праці і необхідність у відповідній підготовці робітників різко підвищили потребу у спеціальних навчальних закладах, які готували б кваліфікованих робітників, здатних швидко освоювати нову техніку і технології. Однак капіталісти піклувалися про професійну підготовку робітників лише тоді, коли саме виробництво не могло обійтися без таких "майстрів". Бурхливий розвиток промисловості сприяв створенню професійно-технічних училищ і шкіл для підготовки кваліфікованих робітників [8].

У 60–70-ті рр. XIX ст. у Росії ідею

створення таких навчальних закладів підтримали прогресивні діячі та перодові російські педагоги. На необхідність розповсюдження спеціальної освіти вказували А. Герцен, В. Бєлінський, К. Ушинський. Вони виступали тільки проти ранньої професійної підготовки, засуджували "односторонній спеціалізм", боролися за те, щоб спеціальна освіта базувалася на міцному фундаменті загальноосвітніх знань [4]. Так, видатний педагог К. Ушинський у 1868 році писав, що "створення цих навчальних закладів викликається і моральною, і економічною потребою, а підготовка своїх висококваліфікованих робітничих кадрів позбавить Росію необхідності запрошувати іноземних фахівців", які тільки наживаються та експлуатують наші "чудові дарування" і наші "слабкі характери" [11, с. 596]. Ініціативу в цій справі взяли на себе громадські організації, зокрема: Російське технічне товариство, Вільне економічне товариство, Політехнічне товариство при Московському технічному училищі, Московське товариство поширення технічних знань, ряд товариств сприяння розвитку жіночої, сільськогосподарської, кустарно-ремісничої та інших видів освіти. Саме вони відіграли у другій половині XIX ст. найважливішу роль у розвитку й популяризації ідей професійно-технічної освіти, а також в організації відповідних навчальних закладів. Названі організації об'єднували різні верстви буржуазії, технічної інтелігенції, педагогів, зацікавлених у розвитку професійної школи в Росії.

Нами виявлено ряд архівних документів, які свідчать, що на початку 70-х років XIX ст. царський уряд почав приділяти увагу проблемі підготовки кваліфікованих кадрів. Як підтвердження може слугувати активізація роботи з розширення мережі закладів нижчої професійної освіти; прийняття першого нормативного документа, що регламентував діяльність закладів нижчої професійної освіти (Проект загального нормального плану промислової освіти в Росії (лютий, 1871 р.); передача у 1881 р. всіх технічних навчальних закладів з підпорядкування Міністерства фінансів Міністерству народної освіти; затвердження Державною Радою Росії "Основних положень про промислові училища" (1888 р.). У Проекті загального нормального плану промислової освіти в Росії акцентувалось на розширенні спеціальної підготовки, що давало б

зможу змінювати види праці, сприяло б розвитку культури, вихованню моральних якостей та свідомого ставлення до праці.

Першим законом царського уряду "Основні положення про промислові училища" регламентувався розвиток професійно-технічної освіти у країні. Ним закріплювалось існування трьох основних типів установ професійної освіти:

середні технічні училища, завданням яких було повідомляти "знання й уміння, необхідні технікам, як найбільшчим помічникам інженерів та іншим вищим керівникам промисловості";

нижчі технічні училища, які "поряд з навчанням прийомів певного виробництва повідомляють знання й уміння, необхідні найближчому й безпосередньому керівникам праці, робітників у промисловому закладі";

ремісничі училища для навчання прийомів конкретного ремесла [3].

Завдяки приватним ініціативам з'явилися нові галузеві училища: залізничні, річкові, морехідні, навігаційні, сільськогосподарські тощо. В архівах зберігається проект статуту "Товариства поширення сільськогосподарського знання в Україні". Воно мало засновувати школи, у яких навчали садівництва, бджільництва, хліборобської справи. Відомий дослідник адмірал І. Крузенштерн цілком підтримував клопотання архангельських торгових людей, котрі просили відкрити в Архангельську навігаційне училище. У листі до міністра народної освіти С. Уварова від 14 грудня 1840 року І. Крузенштерн писав: "...На мою думку, подібні класи необхідні в такій губернії, як Архангельська, жителі якої для торгівлі і рибних промислів на Білому морі мають, з вірогідністю можна думати, до 500 морехідних суден, які потребують вправних кормщиків... Існуюче до 1801 року в Архангельську навігаційне училище знищилось, на мою думку, вірогідно від байдужості до цієї справи найближчого начальства і викладачів, а не через недостачу учнів, як вважають" [12]. Підтвердженням байдужості держави до проблем професійно-технічної освіти є свідчення дослідників (І. Максін) про те, що наприкінці 80-х років XIX ст. в усій імперії існувало всього 2–3 технічних училища та близько 90 погано організованих ремісничих шкіл.

Значну роль у розвитку професійно-технічної освіти відіграла діяльність постійної комісії з технічної

освіти Російського технічного товариства, створеної у 1868 році, та її керівників – відомих діячів професійної освіти в Росії – Є. Андрєєва (1868–1889) і А. Неболсіна (1889–1917) [3]. До розробки питань професійної освіти в Росії комісії технічного товариства вдалося залучити багатьох відомих педагогів: М. Весселя, П. Лесгафта, А. Острогорського та ін., учених-економістів А. Чупрова, І. Янжула, М. Каблукова, інженерів-педагогів С. Володимирського, Д. Советкіна, педагогів-практиків. Зусиллями учених закладалися основи професійного навчання, розроблялися зміст, форми й методи підготовки робітників у Росії. Так, під керівництвом Д. Советкіна було науково обґрунтовано, розроблено й впроваджено навчання не виготовлення цілого виробу, а прийомів та елементів (операцій), з яких складається трудовий процес (1868 р.). Тому ми зараз і називаємо цю систему виробничого навчання операційною. Основою даного методу була складена Д. Советкіним Програма курсу систематичного навчання слюсарного мистецтва. Нею передбачалося "систематичне вивчення операцій з переходом від простих і легких до більш складних і важких" [3, с. 15–16].

Отже, причиною широких і наполегливих суспільних вимог щодо посилення уваги до професійної підготовки і професійно-технічної освіти стали об'єктивні умови розвитку капіталістичних відносин у Росії. Саме наприкінці 80-х років XIX ст. у державі сформувалися соціально-економічні чинники, що зумовили необхідність прискореного формування системи підготовки робітничих кадрів. Зауважимо, що на думку І. Лікарчука, "відлік історії систем підготовки робітничих кадрів доцільно розпочинати з кінця 80-х років XIX ст., а не з його початку" [5, с. 40]. Отже, саме на рубежі XIX–XX ст. у Росії відбулося становлення теорії професійної освіти.

Четвертий період – з 90-х рр. XIX ст. до 1917 року. Саме тоді відбувся вступ Росії в епоху імперіалізму, коли різко зросли масштаби виробництва у провідних галузях промисловості, набуло значного поширення будівництво залізниць, паровий флот зайняв провідне місце у зовнішньоторгових перевезеннях. Результатом таких процесів стали зміни в суспільно-економічних відносинах, що й визначило подальший розвиток профес-

ійно-технічної освіти.

Значної нестачі професійних навчальних закладів не могли не бачити чиновники Міністерства народної освіти, але уряд давав згоду на відкриття професійно-технічних навчальних закладів лише за умови їх повного або часткового фінансування приватними особами чи громадськими організаціями. "У зв'язку з непослідовною і боязкою позицією уряду стосовно професійної освіти в країні постійно створювалися нові варіанти навчальних закладів, у той час як визначені Положенням 1888 року середні та нижчі технічні училища відкривалися повільно" [4, с. 24–25]. Держава не створювала професійно-технічні навчальні заклади навіть для найбільш розвинених на території України галузей харчової та легкої промисловості: цукрової, борошном'ясної, спиртової, текстильної, тютюнової, швейної та шкіряної [3]. Частково ця проблема компенсувалася технічними школами, організованими на заесадах громадської та приватної ініціативи. 1893 і 1894 років були відкриті ремісничі навчальні заклади нових типів: школи ремісничих учнів (для підготовки учнів ремісників для роботи на дрібних підприємствах та в майстернях і частково на заводах) та нижчі ремісничі школи (давали незначну практичну підготовку). У нижчих ремісничих школах усіх типів значна частина часу відводилася на практичну підготовку без належної теоретичної підготовки із спеціальності, що не забезпечувало свідомого засвоєння спеціальних знань і вмінь.

На кінець XIX ст. функціонувало п'ять видів професійно-технічних навчальних закладів: середні технічні, нижчі технічні, ремісничі училища, школи ремісничих учнів, нижчі ремісничі школи. Проте насправді їх було значно більше, оскільки згідно із законом 1888 р. різні навчальні заклади порізно поєднували спеціальну та загальноосвітню підготовку.

На початок XX ст. практично не було відмінностей у підготовці, а відповідно й у подальшій трудовій діяльності випускників середніх та нижчих технічних училищ. Незадовільний стан професійної підготовки непокоїв промислові кола і прогресивних діячів професійно-технічної школи, тому в 1913 р. Державна дума висловила побажання на адресу Міністерства народної освіти розробити загальний план професійної освіти, у здійсненні якого були б узгоджені на той час роз-

різнені дії окремих відомств.

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, починаючи з кінця XIX ст. професійно-технічні навчальні заклади поступово переходять до підготовки фахівців для фабрик і заводів, великих землеробських господарств і транспорту; формуються загальні підходи до організації професійно-технічної освіти; починається розробка теоретичних питань і методики професійної освіти; створюються спеціальні підручники; робиться спроба підготовки викладачів для професійних шкіл.

Успіх соціально-економічних реформ значною мірою залежав від того, наскільки ефективно забезпечується розподіл і перерозподіл робочої сили у відповідь на економічні та технологічні зміни. У період з середини XIX століття і до 1917 року прості ремісники і робітники отримали доступ до більш престижних видів трудової діяльності, набули права вибору трудової діяльності. З огляду на це можемо зробити висновок про зародження ринку праці: отже, визначити третій етап – етап "розвитку" проблеми формування професійної мобільності, який охоплює третій і четвертий періоди в розвитку та становленні професійно-технічної освіти до 1917 року.

Перспективним напрямом нашого подальшого дослідження буде розкриття проблеми професійної мобільності в історичному аспекті після 1917 року і до теперішнього часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Балушок В.* Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / Василь Григорович Балушок ; Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – Київ : Наукова думка, 1993. – 115 с.
2. *Гершунский Б. С.* Философия образования XXI века (в поисках образовательных концепций) / Б. С. Гершунский. – Москва : Прогресс, 1998. – 416 с.
3. *История профессионального образования в России.* – Москва : Ассоциация "Профессиональное образование", 2003. – 672 с.
4. *Кузьмин Н. Н.* Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России / Николай Николаевич Кузьмин. – Челябинск : Южно-Уральское книж. изд-во, 1971. – 278 с.
5. *Лікарчук І. Л.* Управління систе-

мами підготовки кваліфікованих робітників в Україні : педагогічний аспект (1888–1998 роки): дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Лікарчук Ігор Леонідович. – Київ, 1998. – 380 с.

6. Очерки истории ПТО в СССР / [отв. ред. С. Я. Батышев]. – Москва : Педагогика, 1981. – 351 с.

7. Петр I Великий // БСЭ / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – 3-е изд. – Москва : Сов. энциклопедия, 1975. – Т. 19. – С. 474–476.

8. Пузанов М. Ф. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР : [монография] / под общ. ред. Н. М. Ковальчука; М. Ф. Пузанов, Г. И. Терещенко. – Київ : Выща школа, 1980. – 232 с.

9. Толочко П. П. Володимир Святий. Ярослав Мудрый / Петро Петрович Толочко. – Київ : АртЕК, 1996. – 216 с.

10. Сушенцева Л. Л. Формування професійної мобільності майбутніх кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах: теорія і практика : [монографія] / Л. Л. Сушенцева ; [за ред. Н. Г. Ничкало]. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2011. – 439 с.

11. Ушинский К. Д. Собрание сочинений : [в 6 т.] / [редкол. : С. М. Еголин (главред.), Е. Н. Медінский, В. Я. Струминский]. – Москва; Ленинград : АПН РСФСР, 1948. – 692 с.

12. Центральный государственный исторический архив СССР в Ленинграде (ЦГИА), ф.733, оп. 30, д. 328, л. 1.

13. Яворницький Д. І. Історія запо-

різьких козаків : [у 3 т.] / Дмитро Іванович Яворницький ; АН УРСР; Ін-т історії ; [голов. ред. П. С. Сохань]. – Київ : Наукова думка, 1991. – 592 с.

REFERENCES

1. Balushok V. Svit serednovichchia v obriadovosti ukrainskykh tsekhovykh remisnykiv / Vasyl Hryhorovych Balushok ; In-t mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnohrafii im. M.T. Rylskoho. – K. : Naukova dumka, 1993. – 115 p.

2. Hershunskii B.S. Filosofiia obrazovaniia XXI veka (v poiskakh obrazovatelnykh kontseptsii) / B.S. Hershunskii – M. : Prohress, 1998. – 416 p.

3. Istoriya professionalnogo obrazovaniia v Rossii. – M. : Assotsiatsiia "Professionalnoe obrazovanie", 2003. – 672 p.

4. Kuzmin N.N. Nizshee i srednee spetsialnoe obrazovanie v dorevoliutsyonnoi Rossii / Nikolai Nikolaevych Kuzmin. – Cheliabinsk : Iuzhno-Uralskoe knizh. izd-vo, 1971. – 278 p.

5. Likarchuk I.L. Upravlinnia systemamy pidhotovky kvalifikovanykh robitnykiv v Ukraini : pedahohichnyi aspekt (1888-1998 roky): dys. ... d-ra ped. nauk : 13.00.04 / Likarchuk Ihor Leonidovych. – K., 1998. – 380 s.

6. Ocherki istorii PTO v SSSR /otv. red. S.Ia. Batsyhev. – M. : Pedahohika, 1981. – 351 p.

7. Petr I Velikii // БСЭ / hl. red. A.M. Prokhorov. – 3-e izd. – M. : Sov. entsyklopediia, 1975. – Т. 19. – P. 474–476.

8. Puzanov M.F. Ocherki istorii professionalno-tekhnycheskoho obrazovaniia v Ukrainskoi SSR : [monohrafyia] / pod obshch. red. N.M. Kovalchuka ; M.F. Puzanov, H.Y. Tereshchenko. – K. : Vyshcha shkola, 1980. – 232 p.

9. Tolochko P.P. Volodymyr Sviatyi. Yaroslav Mudryi / Petro Petrovych Tolochko. – K. : ArtEK, 1996. – 216 p.

10. Sushentseva L.L. Formuvannia profesiinoi mobilnosti maibutnikh kvalifikovanykh robitnykiv u profesiino-tekhnichnykh navchalnykh zakladakh: teoriia i praktyka : monohrafii / L. L. Sushentseva ; za red. N.H. Nychkalo. – Kryvyi Rih : Vydavnychiy dim, 2011. – 439 p.

11. Ushynskiy K. D. Sobranie sochinenii : v 6 t. / redkol. : S.M. Eholin (hlavred.), E.N. Medinskyi, V.Ia. Struminskii. – M.; L. : APN RSFSR, 1948. – 692 p.

12. Tsentralnyi hosudarstvennyi istoricheskiy arkhiv SSSR v Leninhra-de (TsHYA), f.733, op.30, d.328, l.1.

13. Iavornytskyi D. I. Istoriia zaporizkykh kozakiv : u 3 t. / Dmytro Ivanovych Yavornytskyi ; AN URSR, In-t istorii ; holov. red. P.S. Sokhan. – K. : Naukova dumka, 1991. – 592 p.

Стаття надійшла 15.01.2018 р.